

Europees Recht

Het Verdrag van Lissabon en wat het verandert voor de rechtspraktizijn

Nathan CAMBIEN
aspirant FWO, Instituut voor Europees Recht, K.U.Leuven

Timothy ROES
assistent, Instituut voor Europees Recht, K.U.Leuven

I. Inleiding

1. Op 1 December 2009 trad het Verdrag van Lissabon in werking, voluit het “Verdrag van Lissabon tot wijziging van het Verdrag betreffende de Europese Unie en het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap”¹. We leven dus al een aantal maanden in een “nieuw Europa”, een gebeurtenis die zich niet zonder slag of stoot voltrokken heeft.

2. De inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon is het eindpunt in een moeizaam hervormingsproces dat in totaal bijna 8 jaar geduurd heeft. Al in 2001 nam de Europese Raad te Laken een verklaring aan over de toekomst van de Europese Unie². De verklaring riep een Conventie³ samen, die in 2003 haar ontwerpverdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa voorstelde. De “Grondwet”⁴ werd goedgekeurd door de staatshoofden en regeringsleiders van alle lidstaten, maar trad, zoals bekend, nooit in werking vanwege de negatieve referenda in Frankrijk en Nederland in 2005⁵.

3. Een kleine twee jaar later, begin 2007, besloot Duitsland de draad terug op te pikken. Onder het Duitse voorzitterschap werden de onderhandelingen over de hervorming van de Europese Unie heropgestart, met als ultieme doel een nieuw compromis te vinden. Dit resulteerde in het “Hervormingsverdrag”, dat op 13 December 2007 door de staatshoofden en regeringsleiders van de lidstaten ondertekend werd te Lissabon, en dat nu bekendstaat als het “Verdrag van Lissabon”⁶. Het verdrag moest vervolgens geratificeerd worden in alle lidstaten opdat het in werking zou kunnen treden op 1 januari 2009. Opnieuw echter werd dit onmogelijk gemaakt door een negatief referendum, in Ierland dit-

1 *Pb.* 2007 C 306.

2 Verklaring van 15 December 2001, *Bull. EU*, 12-2001, punt I.27.

3 De Conventie over de toekomst van Europa werd voorgezeten door Valéry Giscard d'ESTAING, met Giuliano AMATO en Jean-Luc DEHAENE als vice-voorzitters.

4 Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa, *Pb.* 2004 C 310. Voor een grondige bespreking van het totstandkomingsproces, zie CRAIG, “Constitutional Process and Reform in the EU: Nice, Laeken, the Convention and the IGC”, *E.Pub.L.* 2004, 653-675.

5 De Grondwet kon enkel in werking treden na bekrachtiging in *alle* lidstaten (*cf.* artikel 48 EU). Over het Franse referendum van 29 Mei 2005, zie ZILLER, “The end of Europe? A flavour of déjà-vu. Reflections on the French Referendum and Its Aftermath” in WOUTERS, VERHEY en KIIVER (eds.), *European Constitutionalism beyond Lisbon*, (Antwerpen-Oxford-Portland, Intersentia, 2009), 17-31. Over het Nederlandse referendum van 1 juni 2005, zie BESSELINK, “Double Dutch: the referendum on the European Constitution”, *E.Pub.L.* 2006, 345-351; BURSENS en MEIJER, “Beyond first order versus second order explanations of European referendum outcomes. Understanding the Dutch ‘Neen’ and the Luxembourg ‘Jo’”, in WOUTERS, VERHEY en KIIVER (eds.), *European Constitutionalism beyond Lisbon*, (Antwerpen-Oxford-Portland, Intersentia, 2009), 33-57.

6 Referentie in voetnoot 1, *supra*. De nieuwe tekst was het resultaat van onderhandelingen in een Intergouvernementele conferentie, die van start ging op 23 juli 2007 en overeenstemming bereikte over de uiteindelijke verdragstekst op 18 oktober 2007.

maal⁷. Na een tweede, positief referendum in Ierland op 2 oktober 2009, en op basis van een aantal tegemoetkomingen aan de eisen van bepaalde lidstaten, werd het Verdrag door alle lidstaten geratificeerd in november 2009⁸ en kon het in werking treden op 1 december 2009⁹.

4. De volgende bijdrage concentreert zich op het belang van het Verdrag van Lissabon voor de rechtspraktizijn. Het is dus geenszins de bedoeling een extensief overzicht te geven van alle wijzigingen die het Verdrag doorvoert. Toch wordt, in een eerste deel, een kort overzicht geven van de grote lijnen van het Verdrag, hetgeen nodig is voor een goed begrip van de gedetailleerde bespreking nadien. Achtereenvolgens behandelen we het wegvallen van de pijlerstructuur (§1); het aanvechten van EU-normen door particulieren (§2); de uitbreiding van de bevoegdheden van de Unie (§3); het nieuwe rechtsinstrumentarium van de Unie (§4) de toegenomen grondrechtenbescherming in de EU (§5).

II. Grote lijnen

5. Het Verdrag van Lissabon is technisch gezien een wijzigingsverdrag. In tegenstelling tot de Grondwet, die de bestaande verdragen door een nieuwe eenheidstekst zou vervangen hebben, brengt het Verdrag van Lissabon wijzigingen aan in de *bestaande* verdragen. De invoering van een grondwettelijk verdrag, dat een belangrijk aantal “grondwettelijke” elementen invoerde lag te gevoelig in een aantal lidstaten, die zich traditioneel verzetten tegen een “federalistisch Europa”. Er werd daarom geopteerd om de vernieuwingen te integreren in het bestaande EU-Verdrag en EG-Verdrag, al werd de naam van dat laatste wel vervangen door “Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie”. Inhoudelijk stemt het Verdrag van Lissabon echter zeer sterk overeen met de Grondwet. Geschat wordt dat het zo’n 90 % van de door de Grondwet voorgestelde wijzigingen heeft overgenomen¹⁰. Door de incorporatie van deze nieuwigheden werden de bestaande verdragsnummers hernummerd, wat uiteraard enige aanpassing vergt voor ervaren gebruikers.

⁷ Over het Ierse referendum van 12 juni 2008, zie CAHILL, “Ireland’s Constitutional Amendability and Europe’s Constitutional Ambition: the Lisbon Referendum in Context”, *German Law Journal* 2008, 1191-1218; CARBONE, “From Paris to Dublin: Domestic Politics and the Treaty of Lisbon”, *Journal of Contemporary European Research* 2009, 43-60; QUINLAN, “The Lisbon Treaty Referendum 2008”, *Irish Political Studies* 2009, 107-121.

⁸ In België was het verdrag reeds door alle parlementen geratificeerd in juli 2008; zie DESOMER, “Belgische ratificatie van het Verdrag van Lissabon”, *TVW* 2009, 166-170.

⁹ In overeenstemming met artikel 6, lid 2, van het Verdrag van Lissabon.

¹⁰ VAN OOIK, “Het verdrag van Lissabon: structuur en overzicht”, *S.E.W.* 2008, 42. Zie ook: JACOBS, “Het Verdrag van Lissabon en de Europese Grondwet. Is er een overtuigend onderscheid?”, *N.J.B.* 2008, 320-329; CORTHAUT, “Plus ca change, plus c'est la meme chose? A comparison with the Constitutional Treaty”, *MJ* 2008, 21-34.

6. Misschien wel de belangrijkste nieuwigheid is het wegvallen van de vroegere pijlerstructuur en van het onderscheid tussen “Europese Gemeenschap” en “Europese Unie”. De vroegere Europese Gemeenschap gaat op in de Europese Unie, die nu rechtspersoonlijkheid heeft en die zowel de vroegere communautaire als niet-communautaire bevoegdheden uitoefent¹¹.

7. Veel besproken zijn ook de vrij ingrijpende institutionele vernieuwingen. In de eerste plaats is de Europese Raad nu officieel erkend als een instelling van de Unie en krijgt wij een permanente voorzitter, die soms ten onrechte “president van de Europese Unie” wordt genoemd. Zijn of haar taak is in principe beperkt tot het goed doen functioneren van de Europese Raad en het vertegenwoordigen van de Europese Unie in bepaalde internationale aangelegenheden¹². In de tweede plaats krijgt de Europese Unie een “hoge vertegenwoordiger van de Unie voor buitenlandse zaken en veiligheidsbeleid”, een soort minister van buitenlands zaken van de Unie¹³, die zowel de zittingen van de Raad Buitenlandse Zaken voorziet als vicevoorzitter is van de Commissie. Ook erg belangrijk is de sterk toegenomen rol van zowel het Europees Parlement als de nationale parlementen in de Europese besluitvorming.

8. Op inhoudelijk vlak is belangrijk te vermelden dat de Unie een aantal belangrijke nieuwe bevoegdheden gekregen heeft, en dat de besluitvorming in de Unie vergemakkelijkt is geworden door de invoering van nieuwe besluitvormingsprocedures en een nieuwe definitie van het gekwalificeerde meerderheidsvereiste, al zal die laatste pas vanaf 2014 gelden. De Unie heeft ook een eigen bindende grondrechtencatalogus gekregen en zal toetreden tot het EVRM.

III. Voor de praktijk relevante wijzigingen

§1. De architectuur van de Europese Unie

9. Klassiek werd de Europese Unie sinds het Verdrag van Maastricht voorgesteld als een Griekse tempel. De Europese Gemeenschap, geregeld in het EG-Verdrag, maakte daarvan de eerste pijler uit, een tweede pijler stelde het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (‘GBVB’, Titel V van het

11 De Europese Gemeenschap voor Atoomenergie blijft wel bestaan als aparte rechtspersoon, al verklaarde een aantal lidstaten ook deze zo spoedig mogelijk te willen actualiseren (Zie Verklaring (nr) 54 bij het Verdrag van Lissabon). Zie ook Protocol nr. 2 gehecht aan het Verdrag van Lissabon tot wijziging van het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie.

12 Zie artikel 16, lid 6, VWEU.

13 De Grondwet benoemde deze functie “minister van Buitenlandse Zaken van de Unie”, maar deze terminologie werd niet weerhouden in het Verdrag van Lissabon. Voor een grondige bespreking van deze nieuwe functie, zie KADDOUS, “*Role and position of the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy under the Lisbon Treaty*”, in GRILLER en ZILLER (eds), *The Lisbon Treaty, EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?* (Wenen, Springer Verlag, 2008), 205-221.

EU-Verdrag) voor en een derde stond voor de Politieële en Justitieële Samenwerking in Strafzaken ('PJSS', Titel VI van het EU-Verdrag). De gemeenschappelijke bepalingen in Titel I EU-Verdrag ten slotte, waren dan terug te vinden in het dak van de tempel.

10. Zoals gezegd maakt het Verdrag van Lissabon min of meer komaf met deze pijlerstructuur. De EG werd immers afgeschaft; vanaf nu bestaat er nog slechts één 'ondeelbare' Europese Unie.¹⁴ Dit moet echter sterk genuanceerd worden. Het EG-Verdrag werd inderdaad herdoopt tot Verdrag betreffende de Werking van de Europese Unie en bevat de oude eerste en derde pijler, die gefuseerd zijn. Het GBVB (de tweede pijler) blijft echter in het Verdrag betreffende de Europese Unie ('VEU'), wat het intergouvernementeel karakter van dit domein benadrukt. De Europese Grondwet zou het GBVB als een coherent geheel integreren in de eerste pijler onder 'Deel V – Extern Optreden van de Unie'¹⁵ maar het Verdrag van Lissabon splitst op aandringen van het Verenigd Koninkrijk het extern beleid van de Unie opnieuw over de twee Verdragen.¹⁶ Dit is echter eerder vormelijk; inhoudelijk gezien is er voor het extern beleid van de EU weinig veranderd ten opzichte van de Europese Grondwet, waardoor het coherenter voorkomt¹⁷ De besluitvorming in dit domein blijft wel intergouvernementeel.

11. Als de EU dan van een Griekse tempel tot een huis uit een blok verworden is, dan maakt het GBVB als oude tweede pijler toch nog steeds een apart kamertje in dit huis uit. Of, zoals VAN OOIK het omschrijft, "een onlosmakelijk daaraan verbonden, smallere maar hogere kubustoren (het VEU met daarin de 'high politics'), waarbij de architecten in beperkte mate ruimte laten voor spontane elementen (Protocolen, Verklaringen)".¹⁸

¹⁴ WEILER betreft het verdwijnen van de term 'gemeenschap' ten nadele van het neutrale 'unie'; WEILER, "Back to the Future: Europe as community", *Collegium (Bruges)*, 2003/28, 43–50.

¹⁵ Artikel 205 - 222 VWEU.

¹⁶ VAN OOIK, *o.c.*, 38. Het Hof van Justitie heeft (nog steeds) geen bevoegdheid om GBVB-handelingen op hun wettigheid te toetsen, zie artikel 24, lid 1, tweede alinea, VEU. Het Hof heeft wel de bevoegdheid om erop toe te zien dat GBVB-handelingen geen afbreuk doen aan de overige uniebevoegdheden. Sinds Lissabon geeft artikel 40 VEU (oud artikel 47 VEU) het Hof echter ook de bevoegdheid om het omgekeerde te doen, met name erop toezien dat de Unie het GBVB-domein niet inperkt. Het krijgt daarmee de moeilijke taak een evenwicht tussen het intergouvernementele en supranationale karakter van de EU te bewaren. CORTHAUT, *o.c.*, 24-25; DOUGAN, "The Treaty of Lisbon 2007: Winning minds, not hearts", *C.M.L.Rev.* 2008, 691; DE MEESTER, WOUTERS and COPPENS, "The European Union's External Relations after the Lisbon Treaty" in *The Lisbon Treaty: EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?* (Vienna, Springer, 2008), 166-167.

¹⁷ CORTHAUT, *o.c.*, 24-26. Zie verder: AVERY, "The new architecture for EU foreign policy", *Challenge Europe* 2007/17, 18-19.

¹⁸ VAN OOIK, *o.c.*, 40.

§2. Het aanvechten van EU-normen door particulieren

A. Rechtsbescherming en de *Plaumann blues*

12. In tegenstelling tot Lidstaten, zijn natuurlijke en rechtspersonen zogenaamde ‘niet-geprivilligeerde procespartijen’ voor de doeleinden van het beroep tot nietigverklaring dat we vandaag terugvinden in artikel 263 VWEU (oud artikel 230 EG). Om de wettigheid van een norm die zich niet persoonlijk tot hen richt te kunnen betwisten, moeten zij dan ook kunnen aantonen ‘rechtstreeks en individueel geraakt’ te zijn door die norm.

13. Een verzoeker is rechtstreeks geraakt wanneer de aangevochten handeling rechtstreeks gevolgen heeft voor zijn rechtspositie, dit wil zeggen zonder beoordelingsvrijheid te laten aan communautaire of nationale instanties die met de uitvoering ervan zijn belast.¹⁹ Een richtlijn zal een procespartij dus slechts zelden rechtstreeks kunnen raken, terwijl bijvoorbeeld een Commissieverordening die precies bepaalt welke chemische producten in de voedingsindustrie worden verboden dat wel doet.

14. Met betrekking tot individuele geraaktheid is men in de rechtsliteratuur gaan spreken van de ‘*Plaumann blues*’²⁰, naar het arrest waarin het Hof stelde dat een bepaalde beschikking verzoekende partijen slechts individueel raakt “indien deze beschikking hen betreft uit hoofde van zekere bijzondere hoedanigheden of van een feitelijke situatie, welke hen ten opzichte van ieder ander karakteriseert en hen derhalve individualiseert op soortgelijke wijze als de adressaat [van die beschikking]”.²¹ Al snel bleek deze voorwaarde voor verzoekers zeer moeilijk te vervullen. Toen een verordening van de Commissie het gebruik van bepaalde types van visnetten verbood, kon een vissersbedrijf de nietigheid ervan niet vorderen voor het Gerecht. Het bedrijf werd immers slechts geraakt zoals elk ander vissersbedrijf dat met zulke netten werkt, ook al waren dat er in de realiteit slechts enkele.²²

15. Deze strenge voorwaarden maakten een beroep tot nietigverklaring tegen handelingen van gemeenschapsinstellingen in veel gevallen onmogelijk. Er zat voor de niet-geprivilligeerde procespartij niets anders op dan te hopen dat de nationale rechter een prejudiciële vraag²³ over de geldigheid van de betreffende norm wilde stellen aan het Hof van Justitie. Om voor de nationale rechter te

19 LENAERTS en VAN NUFFEL, *Europees recht in hoofdlijnen* (Maklu, Antwerpen, 2008), 528.

20 FRIDENSKÖLD, “Locus Standi in Article 88(2) EC cases: No cure for the *Plaumann blues* I”, *European Law Reporter* 2008/1, 17, en SCHMAUCH, “Locus Standi and Article 88(3): No cure for the *Plaumann blues* II”, *European Law Reporter* 2008/1, 21.

21 HvJ, Zaak 25/62 *Plaumann t. Commissie*, *Jur.* 1963 95, r.o. 106-107.

22 Gerecht, Zaak T-177/01 *Jégo-Quéré t. Commissie*, *Jur.* 2002 II-2365. HvJ, Zaak C-263/02 P *Commissie t. Jégo-Quéré*, *Jur.* 2004 I-3425.

23 Oud artikel 234 EG, nu artikel 267 VWEU.

belanden moest deze partij echter vaak eerst de norm in kwestie schenden²⁴ Bij zogenaamde ‘self-executing’ gemeenschapshandelingen, die geen verdere implementatie op nationaal vlak behoeven om in de Lidstaten hun uitwerking te kennen, wordt zelfs die indirecte route moeilijk.²⁵

16. Deze situatie stond op gespannen voet met het recht op rechtsbescherming, zoals het Hof zelf toegaf²⁶, alsook met de eerdere bewering van het Hof dat het Verdrag “een volledig systeem van rechtsbescherming” in het leven had geroepen.²⁷ Hiernaar gevraagd antwoordde het Hof dat het tot de plichten van de Lidstaten behoort om in zo’n gevallen daadwerkelijke rechtsbescherming te verzekeren voor de verzoekende partijen in kwestie.²⁸ Op EU-niveau kon dit alleen opgelost worden door een verdragswijziging.²⁹

B. Het vernieuwde artikel 263 VWEU

17. De opstellers van de ontwerpakte van de Europese Grondwet zijn ingegaan op de suggestie van het Hof door het voor een niet-geprivilleerde procespartij mogelijk te maken een beroep tot nietigverklaring in te stellen “tegen regelgevingshandelingen die hem rechtstreeks raken en die geen uitvoeringsmaatregelen met zich meebrengen”.³⁰ Zij moeten in dit geval weliswaar nog steeds rechtstreekse geraaktheid aantonen – wat meestal geen probleem stelt – maar de kritieke voorwaarde van individuele geraaktheid vervalt.

18. Deze toevoeging aan artikel 263, lid 4, VWEU betekent echter slechts een oplossing voor de meest schrijnende gevallen, met name het hierboven vermelde beroep tot nietigverklaring tegen gemeenschapshandelingen die geen

24 Zie voor een meer gedetailleerde uiteenzetting van deze problematiek CRAIG en DE BÜRCA, *EU Law. Text, Cases and Materials* (Oxford, Oxford University Press, 2007), 508; LENAERTS, ARTS en MASELIS, *Procedural Law of the European Union* (Londen, Sweet & Maxwell, 2006), 206; SCHERMERS en WAELBROECK, *Judicial Protection in the European Union* (Den Haag, Kluwer, 2001), 315.

25 DOUGAN, *o.c.*, 676-677; WARD, *Judicial Review and the Rights of Private Parties in EC Law* (New York, Oxford University Press, 2002), 4-9. Zie verder: USHER, “Direct and individual concern: An effective remedy or a conventional solution?”, *EL Rev.* 2003, 575; LENAERTS en CORTHAUT, “Judicial Review as a Contribution to the Development of European Constitutionalism”, *Yearbook of European Law* 2003, 1-43; CORTÉS MARTIN, “Ubi jus, ibi remedium? – Locus Standi of Private Applicants under Article 230(4) EC at a European Constitutional Crossroads”, *MJ* 2004, 233-261; CORTHAUT, “An Effective Remedy for all?”, *Tilburg Foreign Law Review* 2004, 110-144; LENAERTS, “The Rule of Law and the Coherence of the Judicial System of the European Union”, *C.M.L.Rev.* 2007, 1625-1659; LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.*, 526-530.

26 HvJ, Zaak 55/00 *Union de Pequeños Agricultores*, *Jur.* 2002 I-667.

27 HvJ, Zaak 294/83 *Parti Ecologiste Les Verts t. Parlement*, *Jur.* 1986 1339, r.o. 23. Meer hierover in de referenties vermeld in voetnoot 24.

28 HvJ, Zaak 432/05 *Unibet*, *Jur.* 2007 I-2271, r.o. 42.

29 HvJ, Zaak 55/00 *Union de Pequeños Agricultores*, *Jur.* 2002 I-667; HvJ, Zaak C-263/02 P *Commissie t. Jégo-Quéré*, *Jur.* 2004 I-3425.

30 Artikel 263, lid 4, laatste zin, VWEU.

uitvoeringsmaatregelen behoeven (die met andere woorden *self-executive* zijn), zoals bijvoorbeeld de Commissieverordening die bepaalde types van visnetten verbodt in de zaak *Jégo-Quéré*.³¹

19. Het vernieuwde artikel creëert bovendien nieuwe interpretatiemoeilijkheden, daar het de term ‘regelgevingshandelingen’ – een begrip dat ook nergens anders in de Verdragen wordt gehanteerd – niet definieert. Intuïtief lijkt het hier misschien om zowel wetgevende als niet-wetgevende handelingen te gaan maar het tegendeel blijkt het geval. Uit de interpretatieve nota’s bij de ten grave gedragen Europese Grondwet blijkt immers dat met regelgevingshandelingen louter niet-wetgevende handelingen worden gevisieerd.³² Die term moet op zijn beurt worden verstaan als alle normen die niet via de gewone wetgevingsprocedure werden aangenomen.³³

20. Ten slotte kan het nuttig zijn hier op te merken dat artikel 263, lid 1 VWEU het Hof nu ook bevoegd maakt om de wettigheid van handelingen van de Europese Raad³⁴ te toetsen, tenminste “die handelingen die beogen rechtsgevolgen ten aanzien van derden te hebben”. Hetzelfde geldt overigens voor “de handelingen van de organen of instanties van de Unie”, waarmee nu ook in rechtsbescherming wordt voorzien tegen handelingen van allerlei *offices* en *agencies*.

21. Het Verdrag van Lissabon verwerkelijk in geen geval de *fata morgana* van een ‘compleet systeem van rechtsmiddelen’ die het Hof van Justitie haar rechtsonderhorigen sinds de jaren ‘80 voorhoudt.³⁵ Artikel 263, lid 4, laatste zin, VWEU spant slechts kippengaas voor het ‘gat in de Unie-rechtsbescherming’: bepaalde uniehandelingen worden nu vatbaar voor een beroep tot nietigverklaring door particulieren maar voor vele andere uniehandelingen blijft het oude probleem bestaan.³⁶

§3. Bevoegdheidsuitbreiding

22. Heel belangrijk is dat het Verdrag van Lissabon de bevoegdheid van de Unie heeft uitgebreid tot domeinen waar de Unie voorheen geen expliciete bevoegdheid had om op te treden³⁷. Dit is het geval op het vlak van intellectuele

31 Zie voetnoot 22.

32 CONV 636/03, 8; CONV 734/03, 20.; DOUGAN, *o.c.*, 677.

33 DE WITTE, "Legal Instruments and Law-Making in the Lisbon Treaty" in *The Lisbon Treaty: EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?* (Vienna, Springer, 2008), 92.

34 Met het Verdrag van Lissabon wordt de Europese Raad in artikel 13 VEU erkend als Europese instelling.

35 HvJ, Zaak 294/83 *Parti Ecologiste Les Verts t. Parlement*, Jur. 1986 1339, r.o. 23.

36 KOCH, "Locus Standi of Private Applicants under the EU Constitution: Preserving Gaps in the Protection of Individuals' Right to an Effective Remedy", *EL Rev.* 2005, 511-527.

37 Optreden van de Gemeenschap in deze domeinen was, onder bepaalde voorwaarden, wel reeds mogelijk op grond van de "flexibiliteisclausule" van oud artikel 308 EG. Artikel 308 EG bepaalde: "Indien een optreden van de Gemeenschap

eigendomsrechten (zie artikel 118 VWEU)³⁸ en in de domeinen sport (zie artikel 165 VWEU), energie, toerisme, civiele bescherming³⁹ en administratieve samenwerking (zie artikelen 194 tot 197 VWEU). Nieuw is verder dat de Unie de expliciete bevoegdheid gekregen heeft actie te ondernemen ter bestrijding van ernstige grensoverschrijdende bedreigingen van de gezondheid (zie artikel 168 VWEU) en ter bestrijding van klimaatverandering (zie artikel 191, lid 1, VWEU) en om economische sancties te treffen tegen particulieren met het oog op de preventie en de bestrijding van terrorisme en aanverwante activiteiten (zie artikelen 75 en 215 VWEU)⁴⁰. De Unie heeft ook uitgebreidere bevoegdheden dan vroeger om regels uit te vaardigen inzake sociale zekerheid en sociale bescherming (zie artikel 21, lid 3, VWEU) en inzake “paspoorten, identiteitskaarten, verblijfsvergunningen en daarmee gelijkgestelde documenten” (zie artikel 77, lid 3, VWEU). Vermelden we tenslotte dat de Unie bevoegd is gemaakt om een Europees ruimtevaartbeleid uit te stippelen (artikel 189 VWEU). Wel moet worden opgemerkt dat de Unie in de meeste van deze domeinen slechts de bevoegdheid heeft om het optreden van de lidstaten te ondersteunen, te coördineren of aan te vullen, wat de mogelijkheid uitsluit om harmoniserend op te treden.

23. In andere domeinen is harmonisatie dan weer mogelijk gemaakt waar dit vroeger niet of niet in dezelfde mate het geval was⁴¹. In talrijke domeinen is het ook eenvoudiger geworden voor de Unie om op te treden aangezien zij voortaan onderworpen zijn aan een vereiste van gekwalificeerde meerderheid, meestal in de vorm van de gewone wetgevingsprocedure⁴², daar waar vroeger

noodzakelijk blijkt om, in het kader van de gemeenschappelijke markt, een der doelstellingen van de Gemeenschap te verwezenlijken zonder dat dit Verdrag in de daartoe vereiste bevoegdheden voorziet, neemt de Raad met eenparigheid van stemmen op voorstel van de Commissie en na raadpleging van het Europees Parlement de passende maatregelen”. Deze flexibiliteisclausule is nu, in gewijzigde vorm, terug te vinden in artikel 352 VWEU. Eenparigheid van de stemmen is nog steeds vereist voor actie op grond van dit artikel.

38 Voor de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon had de Europese Gemeenschap reeds Communautaire intellectuele eigendomsrechten ingesteld op grond van oud artikel 308 EG.

39 Al voor het Verdrag van Lissabon behoorde actie in deze domeinen al tot de expliciete doelstellingen van de Gemeenschap (zie oud artikel 3, lid 1, onder u, EG), al ontbrak het aan verdragsbepalingen die deze bevoegdheden verder uitwerkten. Niettemin was de Gemeenschap wetgevend opgetreden in elk van deze domeinen. Voor verdere details, zie LENAERTS en VAN NUFFEL, *Constitutional Law of the European Union* (Londen, Sweet & Maxwell, 2005), 322-324.

40 Het Hof van Justitie had reeds voor de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon beslist dat de Europese Unie deze bevoegdheid had: zie HvJ, Gevoegde Zaken C-402/05 P en C-415/05 P *Kadi en Al Barakaat International Foundation*, *Jur.* 2008 I-6351.

41 Dat is het geval bijvoorbeeld voor wat betreft Straf- en strafprocesrecht (artikel 81 en 82 VWEU; zie de bespreking *infra*) en voor gemeenschappelijke veiligheidskwesties op het vlak van volksgezondheid (artikel 168, lid 4, onder c, VWEU).

42 Dit is de te standaard te volgen procedure, tenzij de Verdragen anders bepalen (zie artikel 294, lid 1, VWEU).

een unanimitateitsvereiste gold⁴³. Dit heeft tot gevolg dat optreden van de Unie in deze domeinen niet langer geblokkeerd kan worden door het veto van een enkele lidstaat. Daarnaast zijn de voorwaarden voor het gebruik van de reeds vermelde “flexibiliteitsclausule” versoepeld. Beroep op deze clausule is niet langer beperkt tot de verwezenlijkingen van de doelstellingen van de Gemeenschap “in het kader van de gemeenschappelijke markt”, maar is nu mogelijk met het oog op de verwezenlijking van “een van de doelstellingen van de Verdragen” (zie artikel 352 VWEU). Bijgevolg kan het artikel worden aangewend in zowel de vroegere eerste als de vroegere derde pijler⁴⁴.

24. Het gevolg van dit alles is dat actieterrein en actiemogelijkheden van de Unie duidelijk zijn uitgebreid sinds inwerkingtreding van Verdrag van Lissabon. Wellicht de meest besproken nieuwigheden in dit opzicht zijn de bevoegdheden van de Unie in het strafrecht en strafprocesrecht⁴⁵. Vóór de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon vielen deze bevoegdheden onder de derde pijler, al werd in specifieke gevallen aanvaard dat de Gemeenschap bepaalde feiten strafbaar stelde waar dit nodig was om de doeltreffendheid van Gemeenschapsnormen te verzekeren⁴⁶. Deze Gemeenschapsbevoegdheid strekte zich echter niet uit tot het vaststellen van de aard en de hoogte van de op te leggen strafrechtelijke sancties⁴⁷. Nu zijn de bevoegdheden van de Unie ondergebracht onder Titel V betreffende de Ruimte van Vrijheid, Veiligheid en Recht van Deel III van het Werkingsverdrag. Dat betekent meteen dat de gewone wetgevingsprocedure voortaan van toepassing is, al moet rekening gehouden worden met de zogenaamde “noodremprocedures”, die lidstaten toelaat de aanneming van maatregelen te verhinderen wanneer die afbreuk zou doen aan fundamentele aspecten van zijn strafrechtstelsel⁴⁸. Vooral van belang is de bevoegdheid van de Unie om minimumvoorschriften vast te leggen voor bepaalde aspecten van strafprocesrecht (artikel 82, lid 2, VWEU) en materieel strafrecht (artikel 83, lid 1, VWEU). Voorts behelst artikel 83, lid 2, VWEU, in lijn met hoger besproken rechtspraak van het Hof van Justitie, de bevoegdheid om feiten strafbaar te stellen waar dit nodig is voor de doeltreffendheid van

43 Dit is het geval voor naar schatting 40 tot 60 domeinen (zie House of Lords, “The Treaty of Lisbon: An Impact Assessment”, beschikbaar op <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200708/ldselect/lducom/62/62.pdf>, 49. De vereiste van gekwalificeerde meerderheid is de standaardvereiste die altijd geldt, behalve waar de Verdragen anders bepalen (zie artikel 16, lid 3, VEU).

44 De vroegere tweede pijler blijft uitgesloten van het toepassingsgebied van de flexibiliteitsclausule (zie artikel 352, lid 4, VWEU).

45 Voor een gedetailleerde bespreking, zie PEERS, “EU Criminal law and the Treaty of Lisbon”, *E.L. Rev.* 2008, 507-529; JANSSENS, “Europees strafrecht en het Verdrag van Lissabon. Een verhaal van déjà vu's, dwarsliggers en compromissen”, *NC* 2009, 14-27; DE BONDT EN DE MOOR, “De Europese metamorfose? De implicaties van het Verdrag van Lissabon voor het Europees strafrecht”, *Panopticon* 2009, 31-53; HERLIN-KARNELL, “The Treaty of Lisbon and the Criminal Law: Anything New Under the Sun?”, *Eur. J. L. Reform* 2008, 321-337; HINAREJOS, “The Lisbon Treaty Versus Standing Still: A View from the Third Pillar”, *EU-Const.* 2009, 99-116.

46 HvJ, Zaak C-176/03 *Commissie t Raad*, *Jur.* 2005 I-7879.

47 HvJ, Zaak C-440/05 *Commissie t Raad*, *Jur.* 2007 I-9097.

48 Zie artikelen 82, lid 3 en 83, lid 3 VWEU.

een harmonisatiemaatregel. Deze bevoegdheid strekt zich nu ook uit tot het vaststellen van strafsancties. Belangrijk is ten slotte dat artikel 86 VWEU de instelling van een Europees openbaar ministerie in het vooruitzicht stelt⁴⁹.

§4. *Nieuw instrumentarium*

25. Traditioneel ontbrak het in het Europees recht aan een duidelijk formeel onderscheid tussen wetgevende en uitvoerende handelingen. Er bestaan om te beginnen geen afzonderlijke wetgevende en uitvoerende organen: de wetgevende functie ligt verspreid over de Raad, het Europees Parlement en de Commissie, terwijl de uitvoerende functies worden waargenomen door de Raad en de Commissie⁵⁰. Daarnaast was het onmogelijk om een onderscheid te maken op grond van de vorm van handelingen van deze instellingen: zowel wetgevende als uitvoerende handelingen namen immers de vorm aan van de rechtsinstrumenten vermeld in oud artikel 249 EG⁵¹. Het onderscheid tussen wetgevende en uitvoerende handelingen moest daarom noodgedwongen gemaakt worden op basis van de rechtsgrond en inhoud van de handeling. Zo kon een handeling als wetgevend worden beschouwd indien zij steunde op een Verdragsartikel en zij bovendien een algemene en abstract geformuleerde inhoud had⁵².

26. Deze onduidelijke situatie werd reeds lang aangekaart als problematisch voor de goede werking van de Europese Unie⁵³. Met het Verdrag van Lissabon werd dan ook besloten een formeel onderscheid in te voeren. Artikel 289, lid 3, VWEU bepaalt nu ondubbelzinnig: “[d]e volgens een wetgevingsprocedure vastgestelde rechtshandelingen vormen wetgevingshandelingen”, waarbij de verschillende wetgevingsprocedures worden bepaald in artikel 289, lid 1 (gewone wetgevingsprocedure) en artikel 289, lid 2 (bijzondere wetgevingsprocedure). Het is nog steeds zo dat dezelfde types rechtshandeling worden gebruikt zowel voor wetgevende als uitvoerende handelingen. Echter, bij uitvoeringshandelingen worden aan de titel de term “gedelegeerde” of “uitvoerings-” toe-

49 De beslissing daartoe moet worden genomen door de Raad met eenparigheid van stemmen, na goedkeuring door het Europees Parlement. Het Europees openbaar ministerie wordt enkel bevoegd ter bestrijding van strafbare feiten die de financiële belangen van de Unie schaden, al kan de Europese raad deze bevoegdheid uitbreiden tot de bestrijding van ernstige criminaliteit met een grensoverschrijdende dimensie (zie artikel 86, lid 1 en 4, VWEU).

50 Zie LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.*, 321.

51 Zie voor de vroegere tweede en derde pijler, oud artikels 14, 15 en 34 EU.

52 Zie LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.*, 322.

53 Zie bv VERHOEVEN, “The European Union in Search of a Democratic and Constitutional Theory”, (Den Haag, Kluwer Law International, 2002), 246; HARLOW, *Accountability in the European Union*, (Oxford, Oxford University Press, 2002), 175; LENAERTS en CAMBIEN, “The Democratic Legitimacy of the EU after the Treaty of Lisbon”, in WOUTERS, VERHEY en KIIVER (eds.), *European Constitutionalism beyond Lisbon*, (Antwerpen-Oxford-Portland, Intersentia, 2009), 199-200.

gevoegd. Het moge duidelijk zijn dat wetgevende en uitvoerende handelingen nu formeel onderscheiden zijn⁵⁴.

27. Op het vlak van uitvoerende handelingen, moet nu dus een onderscheid worden gemaakt tussen twee types rechtshandelingen. In de eerste plaats zijn er “uitvoeringshandelingen”, die worden aangenomen om juridisch bindende handelingen van de Unie verder uit te voeren waar dit nodig is. In beginsel worden deze aangenomen door de Commissie, al kan deze bevoegdheid in bijzondere gevallen ook toekomen aan de Raad (artikel 291, lid 1 en 2, VWEU). Hoe dan ook zijn deze handelingen aan toezicht onderworpen in overeenstemming met de “Comitologiebesluiten”, die voortaan wel door het Europees Parlement en de Raad samen worden aangenomen (zie artikel 291, lid 3, VWEU)⁵⁵. In de tweede plaats, is er de nieuwe categorie van “gedelegeerde” rechtshandelingen. Dit zijn handelingen van algemene strekking die door de Commissie kunnen worden aangenomen ter aanvulling of wijziging van bepaalde niet-essentiële onderdelen van de wetgevingshandeling. Zulke handelingen zijn niet aan enig comitologietoezicht onderworpen. Wel moeten in de wetgevingshandeling uitdrukkelijk de voorwaarden worden vastgesteld waaraan de bevoegdheidsdelegatie is onderworpen, wat het Europees Parlement en de Raad toelaat toezicht uit te oefenen (zie artikel 290, lid 1 en 2, VWEU)⁵⁶.

28. Wat de vorm van de rechtshandelingen betreft, heeft het Verdrag van Lissabon weinig gewijzigd. Voor zowel voor wetgevende als voor uitvoerende handelingen worden de bestaande rechtsinstrumenten gebruikt, die worden opgesomd en gedefinieerd in artikel 288 VWEU⁵⁷. De enige nieuwigheid in dit opzicht is dat de vroegere “beschikking” uit oud artikel 249 EG vervangen werd door “besluit”⁵⁸. Wel belangrijk is dat de bijzondere rechtsinstrumenten

⁵⁴ Voor wat betreft de *inhoud* van deze handelingen expliciteert voorts dat essentiële onderdelen van een gebied uitsluitend bij een wetgevingshandeling kunnen worden geregeld (zie artikel 290, lid 1, VWEU).

⁵⁵ Tot op heden werden deze vastgesteld door de Raad. Zie voor het huidige Comitologiebesluit: Besluit 1999/468/EG van de Raad van 28 juni 1999 tot vaststelling van de voorwaarden voor de uitoefening van de aan de Commissie verleende uitvoeringsbevoegdheden, *Pb.* 1999 L 184/23.

⁵⁶ Voorwaarden die bijvoorbeeld gesteld kunnen worden zijn: a) dat het Europees Parlement of de Raad kan besluiten de delegatie in te trekken; b) dat de gedelegeerde handeling pas in werking kan treden indien het Europees Parlement of de Raad binnen de in de wetgevingshandeling gestelde termijn geen bezwaar heeft aangetekend (zie artikel 290, lid 2, VWEU).

⁵⁷ De EU Grondwet verving het bestaande instrumentarium door aparte instrumenten voor wetgevende handelingen resp. uitvoerende handelingen. Dit werd niet overgenomen in het Verdrag van Lissabon. Voor een gedetailleerde bespreking, zie LENAERTS en DESOMER, “Towards a Hierarchy of Legal Acts in the Union? Simplification of Legal Instruments and Procedures”, *European Law Journal* 2005, 744-765.

⁵⁸ Dit betekent louter dat besluiten kunnen worden aangenomen zowel voor wat voorheen “besluit” werd genoemd als voor wat voorheen “beschikking” werd genoemd (zie LENAERTS en VAN NUFFEL, *Europees recht in hoofdlijnen* (Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2008), 484).

die in de vroegere tweede (GBVB) en derde (PJSS) pijler werden gebruikt⁵⁹ niet langer in de Verdragen voorkomen. Voor nieuwe rechtshandelingen in deze domeinen worden dus evengoed de in artikel 288 VWEU opgesomde instrumenten gebruikt⁶⁰. Het GBVB is evenwel bijzonder in die zin dat in dit domein enkel besluiten worden aangenomen (artikel 25 b) VEU⁶¹) en, bovendien, geen wetgevende handelingen kunnen worden aangenomen (zie artikel 24, lid 1, VEU).

§5. Grondrechtenbescherming in de EU

A. De bestaande grondrechtenbescherming

29. Het oude EG-Verdrag was tekstueel nauwelijks om grondrechten bekommerd.⁶² Toegegeven, binnen de werkingssfeer van het Verdrag werd elke discriminatie op basis van nationaliteit verboden (het huidige artikel 18 VEU) en er was natuurlijk ook de in de (in 1957 werkelijk revolutionaire) verplichting mannen en vrouwen gelijk te betalen voor gelijk werk (het huidige artikel 157 VWEU). Deze bepalingen hadden echter een eerder economisch oogmerk.

30. Al zeer vroeg heeft de rechtspraak grondrechten een belangrijke plaats gegeven. De voorrang van het Gemeenschapsrecht op het recht van de Lidstaten kwam immers onder druk te staan doordat een Duitse rechter dreigde Europese regels aan zijn nationale grondwet te zullen toetsen, tenzij het Hof van Justitie zelf de bescherming van grondrechten kon verzekeren. Het Hof verklaarde dan ook dat de grondrechten ‘voortvloei(en) uit de gemeenschappelijke constitutionele traditie van de Lidstaten en deel uitmaken van de algemene rechtsbeginselen die het Hof doet naleven.’⁶³ De grondrechten konden slechts als algemene rechtsbeginselen worden verwelkomd doordat het Hof ze beschouwt als reeds aanwezig in de grondwettelijke tradities van de Lidstaten; ze worden dus binnengehaald vanuit het nationale recht.⁶⁴ Later, toen alle Lidstaten daadwerkelijk partij waren bij het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van

⁵⁹ Zie oud artikelen 14 en 15 EU (gemeenschappelijk optreden en gemeenschappelijk standpunt) en oud artikel 34, lid 2, EU (gemeenschappelijke standpunten, kaderbesluiten en besluiten).

⁶⁰ De vroegere rechtsinstrumenten uit de tweede en derde pijler houden uiteraard niet volledig op te bestaan in die zin dat rechtshandelingen die voor de inwerking-treding van het Verdrag van Lissabon zijn aangenomen veelal van kracht blijven.

⁶¹ Volledigheidshalve moet ook melding gemaakt worden van de “algemene richtsnoeren” die de Unie in dit domein kan aannemen (zie artikel 25, onder a, VEU).

⁶² LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.*, 428; VAN DER VELDE, *o.c.*, 62-63; KNOOK, "The Court, The Charter, and the Vertical Division of Powers in the European Union", *C.M.L.Rev.* 2005, 368-369. BARENTS, *Het verdrag van Lissabon: achtergronden en commentaar* (Deventer, Kluwer, 2008), 515.

⁶³ HvJ, Zaak 11/70 *Internationale Handelsgesellschaft*, *Jur.* 1970 I-1125, r.o. 4. Het Hof erkende het belang van fundamentele rechten reeds eerder, doch niet zo uitgebreid, in HvJ, Zaak 29/69 *Stauder*, *Jur.* 1969 419, r.o. 7.

⁶⁴ VAN DER VELDE, *o.c.*, 62-63; SUEUR, “L’évolution du catalogue des droit fondamentaux” in RIDEAU (ed.), *Les droits fondamentaux dans l’Union européenne. Dans le sillage de la Constitution européenne* (Brussel, Bruylant, 2009), 23; LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.*, 427-429.

de Mens en de Fundamentele Vrijheden ('EVRM'), is het Hof op deze weg verdergegaan door rechtstreeks naar de internationale verdragen zelf te verwijzen⁶⁵ en in de eerste plaats naar het EVRM.⁶⁶ Meer en meer werd daarbij zelfs verwezen naar de rechtspraak van Europees Hof voor de Rechten van de Mens ('EHRM')⁶⁷ bijvoorbeeld om de draagwijdte van de vrijheid van meningsuiting na te gaan⁶⁸.

31. Pas met het Verdrag van Maastricht werd grondrechtenbescherming in artikel 6 EU-Verdrag gecodificeerd, al zou het nog tot het Verdrag van Amsterdam in 1999 duren vooraleer het Hof (in artikel 46 EU) daadwerkelijk de bevoegdheid kreeg om regelgeving aan deze bepaling te toetsen. Dat grondrechtenbescherming in artikel 6 EU werd neergelegd, betekende dat ook niet-communautaire handelingen van de Europese instellingen die grondrechten dienden te respecteren.⁶⁹ Het Hof van Justitie had traditioneel echter slechts beperkte bevoegdheden om niet-communautaire handelingen op hun wettigheid te toetsen en het Verdrag van Lissabon brengt hier maar gedeeltelijk verandering in (zie §1).

32. In ieder geval maakt artikel 6 EU duidelijk dat de naleving van het EVRM als een minimumniveau van grondrechtenbescherming moet worden beschouwd. Indien nodig kan men zich op de grondwettelijke tradities van de Lidstaten beroepen voor bijkomende bescherming, al moet dan aangetoond zijn dat deze traditie 'gemeenschappelijk' is aan de Lidstaten.⁷⁰

33. Het jaar 1999 was ook het jaar waarin het Duits voorzitterschap van de Unie besloot werk te maken van een grondrechtencatalogus. Op de top van Tampere werd afgesproken dat een forum tegen december 2000 een ontwerp-handvest zou voorleggen. Dat Handvest zou in geen geval bindend zijn maar het zou wel plechtig geproclameerd worden, met name op 7 december 2000 en dan in het *Publicatieblad* worden gepubliceerd.⁷¹ Pas nadien is men nagegaan of men dit Handvest niet als een bindende tekst aan de Europese Grondwet kon toevoegen, die op dat moment reeds in de stellingen stond. En inderdaad, er werd een consensus gevonden om deze grondrechtencatalogus integraal op te nemen als deel II van de Europese Grondwet.

34. Na het ter ziele gaan van de Europese Grondwet wensten de Lidstaten de tekst zoveel mogelijk van haar grondwettelijke elementen te ontdoen. Naast verwijzingen naar vlag, feestdag en volkslied⁷² werd ook deel II uit de Grondwet geschrapt om zo tot een meer traditioneel wijzigingsverdrag te ko-

65 HvJ, Zaak 4/73 *Nold v Commission*, *Jur.* 1974 491.

66 HvJ, Zaak 36/75 *Rutili*, *Jur.* 1975 1219; HvJ, Zaak 44/79 *Hauer*, *Jur.* 1980 3727.

67 Zoals bijvoorbeeld in HvJ, Zaak C-105/03 *Pupino*, *Jur.* 2005 I-5285, r.o. 60; LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.*, 429.

68 HvJ, Zaak C-368/95 *Familiapress*, *Jur.* 1997 I-3689.

69 LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.*, 430.

70 CORTHAUT, *o.c.*, 27; LENAERTS, "Fundamental Rights in the European Union", *EL Rev.* 2000, 578.

71 *Pb.* 2000, C 364.

72 Zie hierover CORTHAUT, *o.c.*, 23-24.

men. Naar het Handvest wordt in het Verdrag van Lissabon dan ook verwezen als naar een aparte tekst, die weliswaar “dezelfde rechtskracht als de Verdragen” heeft.⁷³ Daartoe moest de met het oog op de Europese Grondwet licht aangepaste tekst opnieuw geproclameerd worden, wat gebeurde op 12 december 2007 – een dag voor de ondertekening van het Verdrag van Lissabon.

35. Hoewel kan betreurd worden dat net de positie van de absolute basisrechten het kind van de politieke rekening werd⁷⁴, belet dit niet dat het Handvest “op grond van de brede participatie bij de opstelling van de tekst en de daaropvolgende instemming door de nationale regeringen (binnen de Europese Raad), het Europees Parlement en de Commissie een gezaghebbende grondrechtencatalogoog is geworden”.⁷⁵

36. Ook het Hof van Justitie is die mening toegedaan. Het Hof verwijst dan ook uitdrukkelijk naar het Handvest, het vormt immers “de bevestiging van de algemene beginselen van de rechtsstaat die gemeen zijn aan de constitutionele tradities van de lidstaten”⁷⁶, waarmee het Handvest “naadloos [past] in het systeem van grondrechtenbescherming dat het Hof van Justitie sinds de jaren ’70 heeft ontwikkeld”.⁷⁷

37. Voor praktijkjuristen is het belang van grondrechten zoals neergelegd in bijvoorbeeld het EVRM, het BUPO-Verdrag⁷⁸ of het Verdrag inzake de Rechten van het Kind⁷⁹ dan ook steeds toegenomen. Niet zelden zullen procespartijen voor de nationale rechter willen argumenteren dat een bepaalde norm van nationaal dan wel Europees recht eenvoudigweg onwettig is. Grondrechten kunnen dan belangrijke argumenten uitmaken in de prejudiciële procedure voor het Hof van Justitie, dat zich in zo’n geval verplicht ziet de nationale rechter alle uitleggingsgegevens te verschaffen die hij nodig heeft om de verenigbaarheid na te gaan van deze regel met de grondrechten.⁸⁰ Zo aanvaardde het Hof in de zaak *Schmidberger* dat de vrijheid van meningsuiting, *in casu* in de vorm van een landbouwersbetoging aan de Gothardtunnel, een rechtvaardigingsgrond kan uitmaken voor de beperking van het vrij verkeer van goederen.⁸¹ Bovendien vervullen de grondrechten een interpretatieve functie: als een

73 Artikel 6, lid 1 VEU.

74 Zie ook BARENTS, *o.c.*, 514 die in krasse taal hetzelfde opmerkt met betrekking tot de ‘opt-out’ voor Polen en het Verenigd Koninkrijk: “Dit protocol vormt een inbreuk op het universele en ondeelbare karakter van grondrechten en bevestigt dat in het politieke krachtsveld van de Unie zelfs essentiële rechtsgoederen voor paardenhandel in aanmerking komen.”

75 LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.*, 437.

76 HvJ, Zaak C-540/03 *Europees Parlement t. Raad*, *Jur.* 2006 I-5769, r.o. 38 en 58; HvJ, Zaak C-432/05 *Unibet*, *Jur.* 2007 I-2271, r.o. 37; HvJ, Zaak C-341/05 *Laval un Partneri*, *Jur.* 2007, I-11767, r.o. 90-91; LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.*, 437.

77 LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.*, 437.

78 Bijvoorbeeld in HvJ, Zaak C-297/88 en C-197/89 *Dzodzi*, *Jur.* 1990 I-3763.

79 Bijvoorbeeld in HvJ, Zaak C-540/03 *Europees Parlement t. Raad*, *Jur.* 2006 I-5769, r.o. 37 en 57.

80 LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.* 431, bijvoorbeeld ook HvJ, Zaak C-260/89 *ERT*, *Jur.* 1991 I-2925.

81 HvJ, Zaak C-112/00 *Schmidberger*, *Jur.* 2003 I-5659.

gemeenschapshandeling voor meer dan één uitlegging vatbaar is, moet worden gekozen voor de uitlegging die de grondrechten respecteert.⁸²

38. Van groot belang is wel dat het Hof nationale maatregelen slechts aan de grondrechten kan toetsen wanneer de Lidstaat optreedt ‘in het kader van het gemeenschapsrecht’.⁸³ Dit is het geval wanneer een nationale regeling een toepassing is van een Verdragsartikel of een uitvoering van een gemeenschapshandeling vormt, men denke bijvoorbeeld aan het Vlaams milieudecreet dat de milieुरichtlijn omzet. Ook wanneer een Lidstatelijke handeling het vrij verkeer van goederen belemmert, zoals de gemeentelijke toelating om te betogen aan de Gothardtunnel in de zaak *Schmidberger*, valt ze meteen binnen de werkingssfeer van het gemeenschapsrecht.

39. Zoals vermeld mag de term ‘gemeenschapsrecht’ gerust ruimer gelezen mag worden, namelijk als ‘Unierecht’. Grondrechten gelden immers ook als toetssteen in strafzaken — wat tot voor kort de derde pijler werd genoemd — en zelfs voor handelingen gesteld in het kader van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid van de EU.

B. Wat het Verdrag van Lissabon hieraan toevoegt

40. Uit het vorige deel is gebleken dat grondrechten al een hele tijd vaste voet aan de grond hebben in de rechtspraak van het Hof van Justitie en zelfs in de Verdragen. Hieronder wordt uiteengezet welke stappen het Verdrag van Lissabon zet naar een doorgedreven bescherming van grondrechten.

41. Wat de positie van grondrechten in de Europese Unie betreft, vallen twee zaken meteen op in de gewijzigde Verdragsteksten. Enerzijds leest men in artikel 6, lid 2 VEU dat de Unie dient toe te treden tot het EVRM. Het Hof had immers duidelijk gemaakt dat zij daar in het verleden de bevoegdheid niet toe had.⁸⁴ Anderzijds erkent lid 1 van datzelfde artikel dat het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie (‘het Handvest’) “dezelfde juridische waarde als de Verdragen” heeft. Het Hof van Justitie krijgt daarmee ook “de rechtsmacht tot uitlegging van het Handvest”.⁸⁵

⁸² HvJ, Zaak C-305/05 *Orde van Franstalige en Duitstalige balies e.a.*, *Jur.* 2007 I-5305, r.o. 27-37.

⁸³ HvJ, Zaak 222/84 *Johnston*, *Jur.* 1986 1651, r.o. 18.

⁸⁴ HvJ, Advies 2/94 *Toetreding van de Gemeenschap tot het Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden*, *Jur.* 1996 I-1759; VAN DER VELDE, *o.c.*, 65.

⁸⁵ VAN OOIK, *o.c.*, 40; GIJZEN, "The Charter: A Milestone for Social Protection in Europe?", *MJ* 2001, 33-48; Knook, *o.c.*, 368-375; BARENTS, *o.c.*, 493. BARENTS wijst erop dat “voorstellen voor het scheppen van een apart beroepsweg voor schendingen van grondrechten, zoals de Duitse ‘Verfassungsbeschwerde’ en de Spaanse ‘recurso de amparo’” voorlagen, maar “door de discussiegroep zijn afgewezen”.

1. De EU treedt toe tot het EVRM

42. De eerste kwestie, met name de toetreding tot het EVRM, heeft verrassend lang op zich laten wachten. De doodgeboren Europese Politieke Gemeenschap zou in 1953 het EVRM immers al integraal hebben opgenomen in haar oprichtingsverdrag.⁸⁶ Voor een Unie die sinds 1965 beweert een rechtsgemeenschap te zijn⁸⁷, is de toetreding ook symbolisch van grote waarde. Bovendien zal bij de totstandbrenging van een ruimte van vrijheid, veiligheid en rechtvaardigheid – het ‘communitariseren’ van de politieke en justitiële samenwerking in strafzaken (zie §1) – de relevantie daarvan alleen maar toenemen.⁸⁸ Het Verdrag van Lissabon maakt die toetreding tot het EVRM niet alleen mogelijk door in een expliciete rechtsgrond te voorzien⁸⁹ maar ook doordat het de Unie uitdrukkelijk rechtspersoonlijkheid verleent.⁹⁰

43. De “toetreding wijzigt de bevoegdheden van de Unie, zoals bepaald in de Verdragen, niet”, stelt artikel 6, lid 2 VEU. Ook Verklaring 24 betreffende de rechtspersoonlijkheid van de Europese Unie benadrukt “dat het feit dat de Europese Unie rechtspersoonlijkheid bezit, de Unie geenszins machtigt wetgevend of anderszins op te treden buiten de bevoegdheden die de lidstaten haar in de Verdragen hebben toegedeeld” en artikel 6, lid 1 VEU poneert angstvallig: “De bepalingen van het Handvest houden geenszins een verruiming in van de bevoegdheden van de Unie zoals bepaald bij de Verdragen”.

44. Al deze bepalingen getuigen van een grote nadruk op het attributiebeginsel en, daarmee samenhangend, een zekere terughoudendheid van de Lidstaten ten aanzien van verdergaande grondrechtenbescherming door de Unie. Het EHRM deduceert uit het EVRM immers ‘positieve verplichtingen’ voor Lidstaten, zoals de verplichting klachten in verband met de schending van grondrechten grondig te onderzoeken⁹¹ of om het nationale familierechtsysteem zo te hervormen dat rechtssonderhorigen daadwerkelijk hun recht op privé-leven kunnen genieten⁹². De Lidstaten van de EU hebben willen vermijden dat de Unie op basis van deze positieve verplichtingen zichzelf de bevoegdheid zou toeëigenen om algemene maatregelen te nemen ter verbetering van de grondrechtenbescherming.⁹³

86 Zie hierover BARENTS, *o.c.*, 515.

87 HvJ, Zaak 294/83 *Parti Ecologiste Les Verts t. Parlement*, *Jur.* 1986 1339, r.o. 23.

88 BARENTS, *R.*, *o.c.*, 540.

89 Het Hof van Justitie had in Advies 2/94 (zie voetnoot 84) duidelijk gemaakt dat een verdragswijziging nodig was om in een rechtsgrond voor toetreding te voorzien.

90 Artikel 47 VEU. Zie ook Verklaring 24 betreffende de rechtspersoonlijkheid van de Europese Unie: “De Conferentie bevestigt dat het feit dat de Europese Unie rechtspersoonlijkheid bezit, de Unie geenszins machtigt wetgevend of anderszins op te treden buiten de bevoegdheden die de lidstaten haar in de Verdragen hebben toegedeeld.”; BARENTS, *R.*, *o.c.*, 515.

91 EHRM, Zaak 18984/91 *McCann t. Verenigd Koninkrijk*, <http://echr.coe.int>.

92 EHRM, Zaak 6833/74 *Marckx t. België*, <http://echr.coe.int>.

93 VAN DER VELDE, *J.*, *o.c.*, 74-75.

45. Het EVRM brengt voor de EU-Lidstaten, als partijen bij het dat verdrag, dus wél positieve verplichtingen mee, maar voor de Unie – en de Lidstaten wanneer zij unierecht omzetten – is dat niet het geval. HERINGA en VERWEY hebben opgemerkt dat dit niet helemaal strookt met artikel 52, lid 3 van het Handvest, dat bepaalt dat de rechten die in dat Handvest die ook in het EVRM voorkomen de interpretatie moeten krijgen die het EHRM eraan geeft.⁹⁴ Blijkbaar moet met de rechtspraak van het EHRM alleen rekening gehouden worden wanneer het gaat om negatieve verplichtingen.⁹⁵

46. Het bovenstaande betekent dat de Lidstaten verantwoordelijk blijven voor deze positieve verplichtingen, in hun hoedanigheid van partijen bij het EVRM. Dat is immers een logisch gevolg van het attributiebeginsel, dat na het Verdrag van Lissabon te vinden is in artikel 5, lid 1, VEU: bevoegdheden die niet werden overgedragen naar de Unie, berusten bij de Lidstaten. Een omweg via de *Matthews* jurisprudentie van het EHRM, waarbij de Lidstaten aansprakelijk worden gesteld voor schendingen van het EVRM door de Unie, is dan zelfs overbodig.⁹⁶ Lissabon maakt de EU als rechtspersoon immers rechtstreeks voor het EHRM aansprakelijk voor haar inbreuken op het mensenrechtenverdrag.⁹⁷ Weliswaar moet de eiser voor het EHRM eerst alle interne rechtsmiddelen hebben uitgeput – in het geval van de Unie betekent dit doorgaans dat het Hof van Justitie zich uitgesproken moet hebben over de zaak.

47. Hier blijkt duidelijk dat de toetreding van de Unie tot het EVRM wel dege-lijk de symboolwaarde overstijgt, met name doordat rechtssubjecten nu voor het EHRM rechtstreeks tegen de Unie kunnen optreden wanneer primair recht de grondrechten schendt. De *Matthews/Bosphorus*-oplossing, waarbij de Lidstaten op deze schending worden aangesproken, kan zo worden vermeden.⁹⁸ Het toezicht van het EHRM zal bovendien voor een grotere eenheid in de interpretatie van de grondrechten zorgen, zowel deze van het EVRM als van de analoge bepalingen in het Handvest.⁹⁹

94 HERINGA, A. W. and VERHEY, L., "The EU Charter: text and structure", *MJ* 2001, 11-32.

95 VAN DER VELDE, *o.c.*, 74-75. De auteur vraagt zich daarbij zelfs af: "Can it lead to a new gap in the protection of human rights?".

96 EHRM, Zaak 24833/94 *Matthews t. Verenigd Koninkrijk*, <http://echr.coe.int>. In de zaak *Matthews* heeft het EHRM verklaard dat het feit dat de EU-Lidstaten bepaalde bevoegdheden hebben overgedragen naar het EU-niveau hen niet ontslaat van hun verplichtingen onder het EVRM. Als de Unie niet verantwoordelijk gesteld kan worden voor een inbreuk op het EVRM door haar instellingen, betekent dit dat de aansprakelijkheid nog steeds bij de Lidstaten ligt. In de zaak *Bosphorus* (EHRM, Zaak 45036/98 *Bosphorus t. Ierland*, <http://echr.coe.int>.) bevestigde het Hof deze positie maar installeerde het terzelfdertijd een weerlegbaar vermoeden dat de EU zelf correct toeziet op de naleving van het EVRM in de uitoefening van haar bevoegdheden.

97 VAN DER VELDE, J., *o.c.*, 76.

98 DOUGAN, *o.c.*, 671.

99 Zie immers artikel 52, lid 3 Handvest. Het moet wel opgemerkt worden dat het Hof van Justitie haar rechtspraak nu reeds afstemde op die van het EHRM. Zo kwam het Hof in HvJ, Zaak C-94/00 *Roquette Frères*, *Jur.* 2002 I-9011 terug op

48. Bovendien werd de bestaande rechtspraak van het Hof, zoals hierboven beschreven, gecodificeerd in artikel 6, lid 3, VEU: de grondrechten, zoals neergelegd in het EVRM en in de constitutionele tradities die de lidstaten gemeen hebben, maken als algemene beginselen deel uit van het recht van de Unie. Deze bepaling moet benadrukken dat het bindend worden van het Handvest niet belet dat het Hof van Justitie blijft verwijzen naar het EVRM en de dynamische gemeenschappelijke constitutionele tradities van de lidstaten om nieuwe grondrechten in de unierechtsorde te introduceren.¹⁰⁰ De lidstaten toonden zich dan wel bezorgd om uitdeinende uniebevoegdheden op basis van grondrechtenbescherming, het uitdeinen van die grondrechtenbescherming zelf wordt hier aangemoedigd. De voortrekkersrol van het Hof van Justitie is in deze nog lang niet uitgespeeld.

2. Het Handvest wordt bindend

49. Een tweede punt betreft zoals gezegd het bindend karakter van het Handvest, waarnaar in artikel 6, lid 1 VEU wordt verwezen als hebbende “dezelfde rechtskracht als de Verdragen” maar dat niet langer integraal in de verdrags tekst zelf is opgenomen.

50. Opmerkelijk is dat artikel 6, lid 1, derde alinea VEU uitdrukkelijk bepaalt dat voor de interpretatie van het Handvest rekening gehouden moet worden met de verduidelijkende toelichtingen zoals die golden voor het Handvest dat in de Grondwet zou worden opgenomen. Deze toelichtingen werden samen met de aangepaste versie van het Handvest een tweede keer geproclameerd en gepubliceerd.¹⁰¹ Eens te meer wordt daarmee duidelijk dat de veranderingen van het Verdrag van Lissabon ten opzichte van de Europese Grondwet eerder cosmetisch van aard waren.¹⁰²

51. Daarnaast moet ook rekening gehouden worden met Titel VII van het Handvest, dat algemene bepalingen bevat betreffende uitlegging en toepassing. Zo bevat dit onderdeel een verbod tot rechtsmisbruik, maakt het de eerder vermelde brug met de rechtspraak van het EHRM wat die rechten van het Handvest betreft die ook in het EVRM terugkomen en benadrukt nogmaals¹⁰³ het dat het Handvest voor de Unie geen nieuwe bevoegdheden schept.

52. Belangrijk is dat het Handvest een onderscheid maakt tussen rechten en beginselen.¹⁰⁴ Terwijl de rechten moeten worden nageleefd, maken beginselen

haar rechtspraak inzake de verenigbaarheid van huiszoekingen met artikel 8 EVRM van HvJ, Zaak 46/87 en 227/88 *Hoechst t. Commissie, Jur.* 1989 2859 toen het EHRM aan artikel 8 een andere interpretatie had gegeven in EHRM, Zaak 37971/97 *Colas e.a. t. Frankrijk*, <http://echr.coe.int>. Zie LENAERTS en VAN NUFFEL, *o.c.*, 434.

¹⁰⁰ CONV 528/03, 6/2/2003, p 13; VAN DE VELDE, *o.c.*, 71.

¹⁰¹ *Pb.* 2007 C 303/1 (Handvest) en C 303/17 (toelichtingen).

¹⁰² Zie daarover CORTHAUT, *o.c.*.

¹⁰³ Zie ook artikel 6, lid 1, VEU en de toelichtingen bij artikel 51 van het Handvest.

¹⁰⁴ DOUGAN, *o.c.*, 663-664. Zie verder ook ASCHENBRENNER, “European Constitutionalism and the EU Charter of Fundamental Rights”, *Columbia Journal of Europe-*

slechts de basis uit waarop een beleid moet worden gevoerd – artikel 38, dat bepaalt dat het beleid van Unie zorg moet dragen voor een hoog niveau van consumentenbescherming, is een goed voorbeeld van zo'n beginsel. Beginsselen moeten nog door Unie of lidstaten worden geïmplementeerd door middel van wetgevende dan wel uitvoerende handelingen. Ze zijn voor het Hof alleen van belang ('*justiciable*') om deze implementerende handelingen aan te toetsen of om die implementerende maatregelen te interpreteren. DOUGAN legt uit dat het Handvest dit onderscheid tussen rechten en beginselen vooral invoert om er zeker van te zijn dat sommige 'aansprekende bepalingen' (vooral gesitueerd op het sociale of culturele vlak) als streefdoelen worden behandeld en niet als rechtstreeks werkende rechten.¹⁰⁵ Het Handvest verduidelijkt echter nergens wat een specifieke bepaling tot hetzij recht, hetzij beginsel maakt.

53. Wat rechten betreft is het Handvest een collage van verschillende soorten rechten, ontleend aan verschillende bronnen.¹⁰⁶ Zowel klassieke burgerlijke en politieke grondrechten als sociale rechten zijn samen terug te vinden in een tekst. Om de rechten in deze relatief nieuwe grondrechtencatalogo correct te interpreteren is het essentieel de oorsprong ervan te kennen.

54. Ten eerste zijn er rechten die eenvoudigweg overgenomen werden uit het EVRM. Om de tekst leesbaarder te maken werd in het Handvest wel een algemene 'rechtvaardigingsclausule' ingeschreven in artikel 52, lid 1 in plaats van deze in elk artikel afzonderlijk op te nemen zoals dat in het EVRM het geval is. Voor deze soort van rechten geldt zoals artikel 52, lid 3 bepaalt de rechtspraak van het EHRM.¹⁰⁷ Tegelijk verhindert deze bepaling niet dat de Unie een ruimere grondrechtenbescherming dan het EHRM biedt. Dat is bijvoorbeeld het geval voor artikel 9 dat, in tegenstelling tot artikel 12 EVRM, het recht op huwelijk niet beperkt tot 'mannen en vrouwen van huwbare leeftijd'.

55. Daarnaast bevat het Handvest ook zogenaamde 'sociale rechten', zoals het recht op sociale zekerheid in artikel 34 en het recht op gezondheidszorg in artikel 35.¹⁰⁸ Deze rechten vinden hun oorsprong in het Europees Sociaal Handvest dat door de EG en de Raad van Europa werd aangenomen. De arresten waarnaar het Hof naar het Sociaal Handvest heeft verwezen, kunnen dan ook een belangrijke hulp zijn in de interpretatie van deze rechten.¹⁰⁹

56. Dat geldt zeker ook voor een derde categorie van rechten, die niet in bestaande verdragen maar wel in het Gemeenschapsrecht of in de rechtspraak

an Law 2003, 355; LENAERTS en DE SMEIJTER, "A 'Bill of Rights' for the European Union", *C.M.L. Rev.* 2001, 273.

¹⁰⁵ DOUGAN, *o.c.*, 663.

¹⁰⁶ VAN DER VELDE, *o.c.*, 66-68.

¹⁰⁷ Zie supra, voetnoot 100. Zie ook LEMMENS, "The Relation between the Charter of Fundamental Rights of the European Union and the European Convention on Human Rights – Substantive Aspects", *MJ* 2001/8, 57.

¹⁰⁸ GIJZEN, *o.c.*, 33; BERCUSSON, "The Lisbon Treaty and Social Europe", *ERA-Forum* 2009, 87-105.

¹⁰⁹ Bijvoorbeeld HvJ, Zaak 149/77 *Defrenne*, *Jur.* 1978 1365; HvJ, Zaak C-341/05 *Laval un Partneri*, *Jur.* I-11767.

van het Hof van Justitie terug te vinden zijn. Een voorbeeld hiervan is het recht op behoorlijk bestuur van artikel 41.

57. Ten slotte vinden we ook enkele grondrechten terug die noch uit bestaande verdragen, noch uit het Gemeenschapsrecht of de rechtspraak zijn te deduceren, zoals het recht op asiel dat in artikel 18 van het Handvest werd neergelegd. Hier zal de toekomst moeten uitwijzen welke draagwijdte deze nieuwe rechten hebben.

IV. Besluit

58. Met de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon op 1 december 2009 is een belangrijke nieuwe stap gezet in de Europese integratie. Het vormt het voorlopig eindpunt in een lang en moeizaam hervormingsproces dat ondanks de debacles rond de ter ziele gegane Europese Grondwet, er toch in geslaagd is het Europees recht op een aantal fundamentele vlakken te verbeteren en te vernieuwen.

59. Het Verdrag van Lissabon verandert de praktijk van het Europese recht op een aantal belangrijke punten. Vooreerst betekent de bevoegdheidsuitbreiding van de Europese Unie, gecombineerd met de soepelere besluitvormingsprocedures dat het Europees recht ons nationale rechtswezen op nog ingrijpendere wijze zal beïnvloeden of zelfs beheersen. De Europese Unie is tegelijk ook democratischer en transparanter geworden, onder meer door het wegvallen van de ingewikkelde pijlerstructuur en het vernieuwde rechtsinstrumentarium dat de Unie ter beschikking heeft. Ook de grondrechten hebben eindelijk de uitdrukkelijke status gekregen die ze binnen het rechtsstelsel van de Europese Unie. Deze verfijning van het Europees raderwerk maakt het echter ook op vele vlakken complexer, vooral omdat sommige keuzes – zoals de afschaffing van de pijlerstructuur – niet resoluut werden doorgetrokken maar in een politiek compromis bleven steken. Bovendien moet worden opgemerkt dat het Verdrag van Lissabon de lacunes in de rechtsbescherming voor particulieren slechts in zeer beperkte mate heeft ingevuld. Belangrijke pijnpunten in de Europese rechtsbescherming blijven dus bestaan.

V. Beknopte bibliografie

- CORTHAUT, "Plus ça change, plus c'est la même chose? A comparison with the Constitutional Treaty", *MJ* 2008, 21-34.
- DE BONDT en DE MOOR, "De Europese metamorfose? De implicaties van het Verdrag van Lissabon voor het Europees strafrecht", *Panopticon* 2009, 31-53.
- DOUGAN, "The Treaty of Lisbon 2007: winning minds, not hearts", *C.M.L.Rev.* 2008, 617-703.
- ELSBOOTS, "Fundering en geleding. Opmerkingen over Lissabon en de institutionele evolutie van de unie", *S.E.W.* 2008, 82-89.

- GRILLER en ZILLER, *The Lisbon Treaty: EU constitutionalism without a constitutional treaty?* (Wenen, Springer, 2008), 383.
- JACOBS, "Het Verdrag van Lissabon en de Europese Grondwet. Is er een overtuigend onderscheid?", *N.J.B.* 2008, 320-329.
- JANSSENS, "Europees strafrecht en het Verdrag van Lissabon. Een verhaal van déjà vu's, dwarsliggers en compromissen", *NC* 2009, 14-27.
- KIIVER, "Lisbon and the lawyers- reflections on what the EU reform treaty means to jurists", *MJ* 2007, 337-341.
- LENAERTS en CAMBIEN, "The Democratic Legitimacy of the EU after the Treaty of Lisbon", in Wouters, Verhey en Kiiwer (eds.), *European Constitutionalism beyond Lisbon*, (Antwerpen-Oxford-Portland, Intersentia, 2009), pp. 185-207.
- PARRET, "En wat met de rechtsbescherming? Het Verdrag van Lissabon en de communautaire rechter", *S.E.W.* 2009, 103-107
- PEERS, "EU Criminal law and the Treaty of Lisbon", *EL Rev.* 2008, 507-529.
- ROOD, "De EU na het Verdrag van Lissabon: naar een nieuwe politiek en institutioneel evenwicht?", *S.E.W.* 2008, 162-168.
- SCHUTZE, "Lisbon and the federal order of competences: a prospective analysis", *EL Rev.* 2008, 709-722.
- VAN DEN BRINK, "Van rechtsinstrumenten naar rechtshandelingen. 'Lissabon' en de introductie van een Europees primaat van de wetgever", *S.E.W.* 2008, 166-170.
- VAN OOIK, "Het verdrag van Lissabon: structuur en overzicht", *S.E.W.* 2008, 38-42.
- VAN DER VELDE, "The Protection of Fundamental Rights within the European Union – A Historical Approach" in WOUTERS, VERHEY en KIIVER, *European constitutionalism beyond Lisbon* (Antwerpen, Intersentia, 2009), 61-79.